

ЕКСПЕРТИЗА КОНТРАКТОВОЇ ПЛОЩІ ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

Ігор Тищенко

Цей текст — результат студентських досліджень (*case-study*), які проводилися спільно студентами і студентками магістратури Кафедри культурології НаУКМА і Кафедри теорії та історії соціології КНУ ім. Шевченка в рамках курсів «Місто як об'єкт спеціального і загальнокультурного дискурсів» (культурологи) та «Теорії соціокультурної та ґендерної ідентичності» (соціологи) з грудня 2011 по березень 2012 року. В рамках групових (3-6 осіб) досліджень було проведено соціологічний і культурологічний аналіз різних аспектів функціонування **Контрактової площі** як частини міського публічного простору. Серед них — дослідження спектру повсякденних просторових практик городян у межах площі; виявлення елементів образу Контрактової у сприйнятті її користувачів; аналіз функціональності і варіантів розвитку окремої споруди (Гостиного двору); дослідження практик апропріації простору Контрактової митцями (перформативний потенціал площі) та молодіжними неформальними спільнотами.

Дослідження, на думку авторів, представляють зріз сучасної соціокультурної ситуації Контрактової площі і дають змогу зрозуміти особливості її сприйняття і проживання соціальними акторами. В умовах відсутності будь-яких досліджень соціальної тканини і публічного простору Контрактової, а також засилля в офіційних реставраторських колах риторики «відновлення та збереження архітектурної спадщини»¹, ці дослідження хоч і не містять конкретних пропозицій щодо покращення простору Контрактової архітектурними засобами, експлікують конкретні просторові проблеми й очікування громади, без яких неможливі жодні архітектурні інтервенції в простір площі.

Результати досліджень були презентовані в рамках міждисциплінарного форуму «Метрополіс-Київ» 2 березня 2012 року, за підтримки представництва Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні².

Ключові слова: щоденні практики, спостереження, образ, орієнтир, просторова ідентичність, об'єкт, картографування, функціональність, реконструкція, перформативність, спільноти

1. Яка повністю ігнорує всі виміри існування Контрактової площі, окрім «естетичного».

2. Контрактова: стародавня площа між своїм сучасним та майбутнім. — <http://boell.org.ua/web/index-475.html>.

Контрактова площа як територія повсякденного існування³

У ситуації з Контрактовою площею, як відомо, склалася досить звична для простору пострадянських історичних міст диспозиція. Всі погоджуються з тим, що зберігати площу в нинішньому стані, коли її простір перетворюється на транзитний транспортний вузол з елементами ринку, неможливо. В публічних дискурсах, зокрема в ЗМІ, щодо площі домінує риторика «відновлення та збереження історико-культурної спадщини». Цікаво, що вона активно використовується не тільки київськими істориками і краєзнавцями, а й творцями «репрезентації простору» (*representations of space*)⁴: безпосередньо пов'язаними з міською владою експертами — чиновниками Управління охорони пам'яток історії та культури, архітекторами-реставраторами та планувальниками, які відповідають за забудову історичної частини міста⁵. Публічні виступи і заяви експертів щодо Контрактової на різноманітних публічних заходах насичені фразами на зразок «цілісний ансамбль», «естетичний образ», «відновлення втраченого» або «збереження пам'яток»; вони конструюють ідеальний «історичний образ» Контрактової площі, з неодмінним Магістратом, бруківкою і комплексом Гесте, який обов'язково треба «відновити» задля більшої історичної автентичності. При цьому ідеологами реставрації цілком ігнорується те, що на Контрактовій ніколи одночасно не були присутні всі ці споруди⁶, а їхня необхідність є дуже сумнівною.

Ця вимога наскрізної реставрації в душі Віолле-ле-Дюка (основне гасло якої — «Контрактова така, якою повинна була бути, якби нічого не втрачала»), повністю ігнорує Контрактову як простір щоденної соціальної практики в усіх смислах цього поняття. Користувачі простору в планах архітекторів і посадовців залишаються німими споживачами нав'язаних образів і схем руху, а ті дослідниці й дослідники, громадські активістки й активісти, які наголошують на неприпустимості недолугої реконструкції з елементами новітнього «українського бароко» і виступають за створення якісного публічного простору, залишаються осторонь реальних процесів прийняття рішень. У таких умовах єдиним озвученим варіантом перетворення площі, судячи з аналізу повідомлень ЗМІ, залишається її меморіальна забудова псевдокласицистичними спорудами з сумнівною функцією естетизації. Вперте ігнорування соціальної складової площі (повсякденних практик громади, її уявлення про зручність і функціональність місця) на користь музейної стратегії відновлення споруд, яких ніколи не існувало, безпосередньо пов'язане також із зиском від «пам'яткотворення» за кошти приватних інвесторів. Це в свою чергу сприятиме подальшій комерціалізації простору площі і як наслідок — поступовому витісненню не-споживачів⁷. На жаль, цього не розуміють навіть деякі борці за нову Контрактову, які не бачать нічого кращого, ніж її перетворення на великий музейний комплекс під відкритим небом.

3. На основі case-study «Контрактова площа: архітектурна спадщина або територія повсякденного існування?» (учасники групи: Ігор Тищенко, Оксана Городівська, Леся Германенко, Ольга Клебанська, Валерія Карпань, Настя Ткаченко).

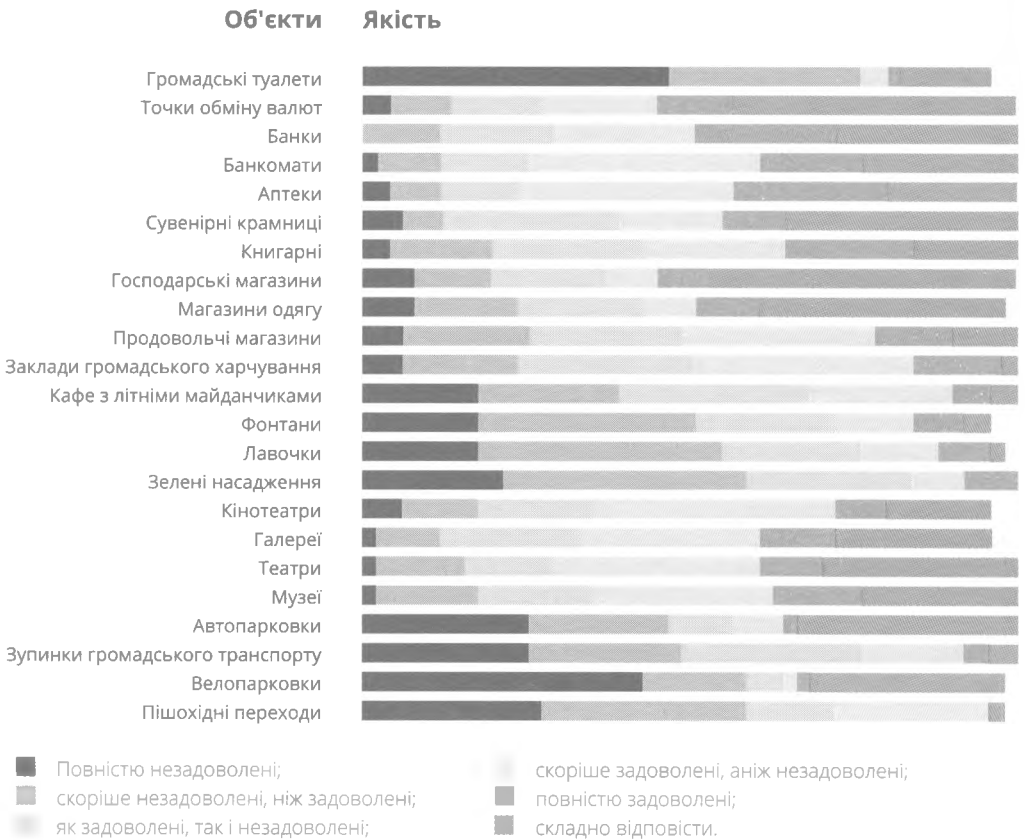
4. Ми використовуємо тут термін французького філософа і теоретика простору Анрі Лефевра.

5. Зокрема із «Київпроект» і ДП «Укр НДІпроектреставрація».

6. Дуже показова у цьому плані популярна стаття Валентини Шевченко, яка розробила первісний проект реконструкції Контрактової «Контрактова площа: вчора, сьогодні, завтра» // В. Шевченко. — Хрещатик. — 2011. — 14 липня. — (<http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3930/art/1310577501.html>).

7. Згадаймо, як після появи у Гостиному дворі відділення «Піреус-банку» його охоронці почали всіх проганяти з тієї частини сходів, яка йому нібито належала. Так само відчуженою є частина тротуару біля споруд Подільської РДА і Нацбанку. Територія, що передбачає лише дві можливості — «споживай або забирайся» — в Києві швидко розростається.

У цих вихідних умовах студентські дослідження були покликані проаналізувати різноманітні аспекти соціальної тканини Контрактової з тим, щоб визначити особливості локальних ідентичностей і притаманні їм практики, а також, згідно з настановою американського дослідника Кевіна Лінча, — елементи образу площі в свідомості її щоденних користувачів. Таким чином, слово надавалося тим, чий голос традиційно ігнорується експертами і забудовниками — студентству КМА, офісним працівникам, торговцям, неформальній молоді, вуличним митцям, простим перехожим, які мало не щодня бувають на Контрактовій. Особлива увага приділялась також виявленню проблемних місць у просторі і образі площі⁸. Попри певні обмеження, які накладаються на будь-яке соціологічне дослідження, є всі підстави вважати, що отримана інформація може слугувати відображенням уявлень громадян про якісний міський простір і те, наскільки Контрактова площа відповідає цим уявленням.

Діаграма 1. Інфраструктура Контрактової: рівень задоволення/незадоволення окремими об'єктами. Як видно, незадоволення в основному викликає транспортна інфраструктура й елементи благоустрою

8. Серед застосованих методів дослідження — спостереження (проводилось двічі, в будень і у вихідний, в різних точках площі), анкетне опитування, інтерв'ю та картографування. Всього було опитано 51 особу майже усіх вікових і соціальних категорій з числа щоденних користувачів площі.

Опитування, під час якого респондентам ставилися кілька блоків питань, підтвердило, що площа приваблює людей не стільки завдяки «унікальному містобудівному ансамблю», а насамперед завдяки своїй багатофункціональності. Тут розташована низка місць роботи, навчання і проведення дозвілля. Окрім цього площа і зараз жодним чином не втратила символічного навантаження центральності, залишаючись свого роду непарадним центром міста і фактично єдиним місцем, де проявлені майже всі історичні шари Києва. Легкодоступність, розташування на перетині кількох маршрутів громадського транспорту робить її званим транзитним вузлом і популярним місцем зустрічей. Для них громадяни вибирають специфічні мікролокації, позначені орієнтирами — об'єктами, які, як показує Лінч, структурують простір в уяві перехожого⁹.

Оцінюючи якість інфраструктури площі, респондентки та респонденти сформува-ли дві проблемні зони, які пізніше підтвердилися картографуванням. Із 23 типів об'єктів, розташованих на площі, — крамниць, паркувальних майданчиків, зупинок громадського транспорту, закладів культури, кафе тощо, — найбільше незадоволення викликає стан транспортної інфраструктури і благоустрою. Згідно з думкою щоденних користувачок та користувачів, на площі недостатньо тих елементів, які власне і створюють комфортне середовище для довгого перебування людей: лавочок, газонів, на яких можна сидіти чи лежати, а також фонтанів і кафе з відкритими майданчиками (вони в Києві принципово відгороджені від вулиці парканами чи вазонами). Окрім цього, опитані звернули увагу на відсутність на Контрактовій громадських туалетів і велопарковок.

Практики Для чого використовують КП?

Діаграма 2. Для чого, в основному, використовується громадянами й громадянками Контрактова площа.

9. Див.: Лінч К. Образ города / К. Лінч. — М.: Стройиздат, 1982. — С. 76–80.

Недостатня кількість або невдале розташування місць відпочинку поєднується із незручністю транспортного вузла в північній частині площі, великою кількістю авто і значними розмірами стихійних парковок: в результаті втрачається не тільки пішохідний простір, на якому стоять чийсь авто, а й зникає комфорт від перебування на острівці, оточеному транспортним потоком. Контрактова все більше перетворюється на транзитну площу, на якій хотілося б, але не дуже приємно залишатись надовго. Разом з цим, атрибутів площі на кшталт продуктових супермаркетів, закладів громадського харчування, аптек і банків для громадян і громадян більше ніж достатньо¹⁰.

Географія Контрактової: емоційна мапа і перформативний потенціал

Кожен, хто хоч раз бував на Контрактовій, помічав, що її простір далеко не однорідний. Вона розділена на кілька невеликих площ із різним ландшафтом і смисловим навантаженням: площа, яка постає перед тим, хто вийшов з метро, і площа для того, хто рухається з боку вулиці Сагайдачного — це два абсолютно різних простори. Часто, коли заходиш за споруду Гостиного двору, складається враження, що потрапив у іншу частину міста. Гостиний двір при цьому відіграє роль розділового бар'єру, і донедавна мало хто усвідомлював, що можна потрапити всередину нього. Простір навколо Пирогощі сприймається як замкнена невелика площа, а студентки й студенти КМА відчують себе захище-

ними від усього світу монастирськими мурами — сторонній людині важко потрапити на територію кампуса.

Для дослідників і дослідниць важливо усвідомлювати і враховувати ці особливості колективного сприйняття простору, щоб створювати цілісний образ площі. Він, у свою чергу, буде залучений архітекторами для створення соціально орієнтованих ландшафтів. У цьому випадку для аналізу сприйняття географії Контрактової було використано метод картографування, — дослідження суб'єктивних абстрактних схем, у які респонденти та респонденти перетворювали свої образи місця. Картографування як інструмент дослідження сприйняття міського простору вже майже півстоліття активно використовується антропологами, соціологами, географами й архітекторами¹¹; початок поклало вже згадуване нами дослідження Квіна Лінча.¹²

Картографування Контрактової площі дозволило визначити найбільш упізнавані (а отже, найбільш значимі) для громади об'єкти, а також з'ясувати, як сприймаються

Мал. 1. «Емоційна» карта Контрактової площі. Червоним забарвлені зони площі, які викликають переважно негативні відчуття у її щоденних користувачів; зеленим — переважно позитивні. Інтенсивність кольору відображує рівень упізнаваності окремих будівель

10. Див.: Додаток 3.

11. Див.: Семенова Виктория. Картирование городского пространства: основные подходы к визуальному анализу / Виктория Семенова // Визуальная антропология: городские карты памяти / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. — М.: ООО «Вариант», ЦСПИ, 2009. — С. 67–81.

12. Лінч першим із дослідників міського простору виокремив елементи ментального образу міста — шляхи, межі, райони, вузли й орієнтири.

окремі локації. Зокрема, високою впізнаваністю вирізняються споруди КМА, Музичного театру, пам'ятники Сковороді й Сагайдачному, фонтан «Самсон» і будинки на розі Сагайдачного — в одному з них розташована популярна їдальня «Пузата хата», в іншому — не менш популярне «Сільпо». З цими об'єктами найчастіше пов'язують Контрактову площу. Гостиний двір згадували набагато рідше — з огляду на зонування Контрактової, візуально він сприймався як кордон, відділяючи одну частину площі від іншої, а сам при цьому рідко був об'єктом зацікавлення. Рідше згадували також церкву Пирогощі і Контрактовий будинок, і майже не позначали такі виразні об'єкти, як споруди Нацбанку — великий блакитний прибутковий будинок і дзвіницю з годинником. Не кажучи вже про будівлю Подільської РДА. Ці споруди випадають із колективного уявлення про Контрактову через низьку щільність соціальних практик, які відбуваються в них або поряд із ними: вони ще не набули локальної ідентичності, на них задивляються, але не запам'ятовують. Гостиний двір до його «окупації» містянами взагалі був закритий з усіх боків і оточений проїздами, як острів, поблизу Пирогощі майже не зупиняються пішоходи, а біля Нацбанку, як відомо, затишно тільки інкасаторам. Так само і Контрактовий будинок — завжди зачинений для сторонніх, з неодмінним пильним охоронцем на сходах.

Респонденткам і респондентам пропонувалося позначити на карті не тільки значущі для них об'єкти, а й вказати на найбільш, на їхню думку, проблемні місця — ті, які викликають негативні емоції. Картографування, таким чином, дало змогу отримати більш конкретні дані про зонування площі і визначити, де людям приємно перебувати, а де не дуже.

Як ми вже згадували, неоднорідність простору Контрактової створюється візуальними бар'єрами, проїздами та зміною ландшафтів, яких на площі щонайменше три. Щоб відтворити емоційну карту площі, варто прослідкувати шлях пересічного пішохода (з півночі на південь), який виходить зі станції метро.

1) Територія, яка прилягає до метро — зона із зупинками громадського транспорту і кіосками, — найбільш проблемна зона Контрактової. Як транспортний вузол вона вкрай важлива, але водночас викликає найбільше нарікань серед громади — через небезпечні і незручні пішохідні переходи між хаотичним скупченням транспорту і лабіринтом кіосків. Це місце, яке більшість респонденток і респондентів назвали «потворним Шанхаєм», важко відрізнити від стихійного ринку поблизу будь-якої кінцевої станції метро — декорації ті ж самі: сміття, жакхливий запах, маршрутки і кіоски.

2) Швидко промайнувши кіоски і трамвайні колії, пішохід потрапляє в найбільш жваве і впізнаване місце Контрактової, популярне саме як місце зустрічей, спілкування і публічної активності, — сквер із пам'ятником Сковороді. Тут завжди багатолюдно і голосно:

Мал. 2. Неформальна молодь поблизу пам'ятника Сковороді, їхнього улюбленого місця зустрічей на Контрактовій площі (фото 2010 р.)

пам'ятник-орієнтир вдало розташований посеред скверу, оточеного зеленню і лавочками, на шляху щоденних людських потоків. Окрім цього, він приваблює людей можливістю перепочити і порозглядати архітектурні принади навколо — Музичний театр і корпуси КМА.

На прикладі скверу Сквороди цікаво прослідкувати, як змінюється соціальний склад публіки на Контрактовій. Так, авторки дослідження *«Неформальні спільноти в просторі Контрактової площі»*¹³ зазначають, що ще кілька років тому Контрактова загалом і сквер Сквороди зокрема були улюбленим місцем зустрічей представників і представниць неформальних спільнот — готів і металістів, які обирали цю площу за її непублічно-центральный характер і атмосферу свободи. Контрактова часто була відправним пунктом у їхніх маршрутах на вулицю Боричів Тік і старокиївські пагорби. В останні кілька років ситуація змінилась, — неформальна молодь в основному щезла з Контрактової; публіка поблизу Сквороди стала візуально більш «респектабельною». На думку дослідниць, причина криється у забороні вживання алкогольних напоїв у публічних місцях, що призвело до витіснення неформалів на периферію Подолу. До цього висновку можна додати те, що хоча неформал(к)и досить довго (з 90-х) були неодмінними користувачами площі, вони не були закріплені тут суттєвими практиками; з іншого боку, причина їхнього витіснення — загальна для Києва низька культура споживання алкоголю, відсутність відповідних знакових місць — барів та кнайп, і, як наслідок, публічна деградація місця.

У тому самому сквері є ще один об'єкт — відтворений у 1982 році бароковий фонтан-ротонда «Самсон». Якщо не рахувати нечисленні туристичні групи, це місце залишається майже безлюдним як у будень, так і у вихідний; частково — через стихійну парковку, яка майже витіснила любителів архітектурних стилів, а частково — через ресторан «Корсар», який все більше розростається і захоплює навколо себе місце для столиків.

3) За сквером Сквороди розташовано Гостиний двір, велику, багатofункціональну в минулому споруду з незрозумілим майбутнім, яка зараз захоплена активістками й активістами і перетворена на «Гостинну республіку» — публічний культурно-освітній центр. Як би там не було, але в ув'язі пересічного перехожого він залишається бар'єром, який розділяє площу на дві частини, залишаючи з боків вузькі хідники. Закритість Гостиного (хоча в ньому є ворота, і він принципово мав бути прохідним) створює ілюзію розірваності Контрактової і закриває від поглядів ще одну зону площі — сквер із пам'ятником Сагайдачному і фонтаном.

Гостиному двору було присвячено окреме case-study¹⁴, авторки якого мали на меті розібратись у причинах і наслідках занепаду двору і запропонувати шляхи його ревіталізації. Було з'ясовано, що після реконструкції під керівництвом Ю. Лосицького і В. Шевченко у 80-ті (коли двір було повністю перебудовано) споруда змінила функцію і стала поліфункціональною: у ньому було розміщено кілька проектних установ, театр і архітектурно-будівельну бібліотеку. Згодом периметральні приміщення зайняли крамниці й кафе, серед яких — популярний у студентів і викладачів КМА заклад «Полонез». Попри те, що всі опитані кияни вказали на закритість двору і недосяжність його внутрішнього простору, там ще в 2004–2005 роках відбувались публічні і мистецькі події, зокрема книжкові ярмарки і Булгаківський фестиваль. Після цього споруда до кінця весни 2012 року залишалась закритою, причому, як з'ясували дослідниці, жоден із орендаторів не мав стосунку до внутрішнього двору, перетвореного на парковку та звалище. Після зняття з Гостиного охоронного статусу і «передачі» його з фонду Держмайна до рук приватного власника, зі споруди поступово виселили всі установи з анонсованою метою

13. Учасниці групи Анна Небеська, Наталя Шостак, Надія Павліченко.

14. *«Гостиний двір як втілення поліфункціонального простору Контрактової площі та проекти його розвитку»*. Учасниці групи: Ольга Сингаївська, Наталя Новосільна, Анастасія Шкель.

перетворення його на торговельний центр, що викликало активний супротив у громадських активістів, студентів, митців і членів місцевої громади, які захопили простір двору. Тут уже починається нова історія Гостиного. Проаналізувавши російський досвід використання гостиних дворів (цього неодмінного атрибуту торгових площ великих міст Російської імперії — Москви, Петербурга, Костроми, Казані, Архангельська, Ейська), дослідниці зробили висновок, що всі вони так чи інакше зберігають одну функцію — торговельну, музейну чи мистецьку. З огляду на це вони запропонували при подальшій ревіталізації двору зберегти за ним одну спеціалізацію — культурно-мистецьку, яка поєднувалася б із відкритістю внутрішнього простору і її візуальною єдністю з простором площі.

4) Окрема цікавинка Контрактової — міні-зона, сквер між Гостиним двором і супермаркетом «Сільпо», судячи зі спостережень і картографічних даних, він стає дедалі популярнішим і викликає у містян лише позитивні емоції. Кілька розташованих тут недорогих кафе і піцерій, а також «гурманський» супермаркет, який культивує статусне споживання, перетворюють це місце на привабливу публічну локацію. Це вже інша площа — Контрактова молодих споживачів, фланерів і локальних туристів і туристок, перед якими відкривається довга шопінгово-ресторанна перспектива вулиці Сагайдачного або підйом у Верхнє місто відновленим Андріївським узвозом з його сувенірами й галереями. Це без перебільшення найцікавіше і найкомфортніше місце площі: його майже з усіх боків оточено старою забудовою, що створює ілюзію площі в площі.

Дуже цінним для розуміння публічного потенціалу Контрактової і її ролі у мистецькому житті Києва стало дослідження перформативної топографії площі¹⁵. Його автори й авторки простежили, які саме зони площі обираються для різного роду перформативних практик — мистецьких, політичних, комерційних, релігійних, і як у свою чергу перформативна активність змінює ідентичність простору, посилюючи публічність, створюючи культурні локуси і маршрути. В рамках дослідження було зроблено моніторинг інтернет-публікацій, у яких висвітлювались різноманітні заходи, що відбувались на Контрактовій протягом 2010–2012 років. Вибірку складали події, згадка про які зустрічалась щонайменше в трьох джерелах. У результаті до вибірки увійшла 41 подія, їх можна тематично розділити на такі групи:

Соціальні акції (наприклад, «Відмий ЗМІ від цензури», 21 травня 2010 р.);

Мистецькі події («Парад чорних кішок», 25 вересня, 2011 р.);

Комерційні кампанії (фінал проекту «Свіжа кров» телеканалу «М1», 5 вересня, 2010 р.);

Акції протесту (мітинг проти закриття Центру візуальної культури, 27 лютого 2012 р.);

Політичні акції («Вуха влади», 29 грудня, 2011 р.);

Релігійна діяльність (акції кришнаїтів, вересень 2011 р.)¹⁶.

З'ясувалося, що в окремих зонах Контрактової є вже сформована перформативна аура. Велика частина акцій антиурядового та опозиційного характеру сконцентрована довкола пам'ятника Сковороді. Мистецькі події в основному відбуваються на площі біля пам'ятника Сагайдачному. Комерційні та політичні кампанії обирають простір паркінгу біля закладу громадського харчування «Пузата хата» і Нацбанку. Маючи в своєму арсеналі фінансові ресурси, вони зазвичай будують тимчасову сцену. Біля корпусів НаУКМА зазвичай відбуваються (студентські) акції протесту, а у внутрішньому просторі (на плацу) — мистецькі заходи.

Якщо накласти ці дані на вже деталізовану нами емоційну географію Контрактової, то стає зрозуміло, чому обираються саме ці локації. Сковорода — найжвавіше транзитне

15. Назва дослідження «Культурний ландшафт Контрактової площі». Учасники групи: Ліна Романуха, Павло Кравчук.

16. Див. діаграму 2.

місце на площі, тож майже всі, хто буває тут, звернуть увагу на акцію чи мітинг, зупиняться, щоби прочитати гасла. До того ж цоколь пам'ятника часто слугує імпровізованою трибуною. Простір поблизу пам'ятника Сагайдачному, як ми могли переконатись, дуже привабливий для молоді, тому саме там часто влаштовують перформанси або музичні виступи мистецьких колективів. Натомість парковка біля їдальні «Пузата хата», яка все більше розростається, показує ступінь відчуженості цього простору від публічного життя, його абсолютна незадіяність в інших видах активності, окрім концертів у рамках політичних і промоційних кампаній.

Важко усвідомити, що всі описані локації — це єдина площа в середмісті. Така гетерогенність і мультифункціональність ландшафтів вражає і робить її унікальним міським утворенням, хоча водночас це загрожує розпадом простору Контрактової. Розірваність локусів важко подолати — хоча б через ще одну неявну, але нагальну проблему, яка стоїть перед публічністю Контрактової — не-пішохідність і, як наслідок, засилля транспорту, незручні переходи і дедалі більша втрата простору під припаркованими авто в тих місцях, де можуть ходити і відпочивати люди і відбуватись різноманітні події. Це, а також закритість Гостиного двору розділяє площу, залишаючи для людей подекуди лише вузькі хідники. З огляду на це, будь-який проект реформування простору Контрактової повинен починатися з ліквідації цієї вади і містити як засновок перетворення всієї Контрактової у пішохідний простір.

ВОРКШОП: КОНТРАКТОВА

